9 класс пĕтерекенсене тĕрĕс ҫырăва, пуплеве хăнăхтарасси

Егорова А.С., Чăваш Республикин вĕренӳ институчĕн чăваш чĕлхипе литератури кафедрин доценчĕ

Хупă сасăсен хытăлăхĕпе çемçелĕхне сырура палăртасси

Ь сырмалла		**Ь** сырмалла мар	
Хытă сыпăкри хупă сасă çемçен илтĕнсен	*ахаль* *выльăх*	**Çемçе сыпăкри хупă сасă çемçен илтĕнсен**	*мехел* *пĕлет*
***Ь* паллăпа вĕçленекен сăмах çумне хупă сасăпа пуçланакан аффикс хушăнсан**	*тетрадьпе* *хальлĕхе*	***Ь* паллăпа вĕçленекен сăмах çумне уçă сасăпа пуçланакан аффикс хушăнсан**	*тетраде* *халех*
Чăваш сăмахĕсенче икшер сасса пĕлтерекен *е, ю, я* сас паллисем умĕн	*кĕсье* *тухья*	**Хытă сыпăкри *л, н* хупă сасăсем *ç, ч* умĕнче çемçен итĕнсен те**	*мунча* *пылчăк*

Шавлă хупă сасăсем вăрăммăн илтĕнни тата вĕсене çырура палăртасси

<table>
<tr><td colspan="4">К, п, с, ç, т, х, ч, ш
хупă сасăсем икĕ уçă сасă тата ялан янăравлă хупă сасăпа уçă сасă хушшинче</td></tr>
<tr><td colspan="2">янăраса (кĕскен) илтĕнсен</td><td colspan="2">янăрамасăр (вăрăммăн) илтĕнсен</td></tr>
<tr><td rowspan="3">пĕр хупă сасă</td><td>тĕтĕм</td><td rowspan="3">икĕ хупă сасă</td><td>тĕттĕм</td></tr>
<tr><td>ăшăн</td><td>ăшшăн</td></tr>
<tr><td>така</td><td>такка</td></tr>
</table>

Ялан янăравлă хупă сасăсем вăрăммăн илтĕнни тата вĕсене çырура палăртасси

<table>
<tr><td colspan="4">В, й, л, р, м, н
ялан янăравлă хупă сасăсем</td></tr>
<tr><td colspan="2">кĕскен илтĕнсен</td><td colspan="2">вăрăммăн илтĕнсен</td></tr>
<tr><td rowspan="3">пĕр хупă сасă</td><td>сивĕн</td><td rowspan="3">икĕ хупă сасă</td><td>сиввĕн</td></tr>
<tr><td>алă</td><td>аллă</td></tr>
<tr><td>тăри</td><td>тăрри</td></tr>
</table>

Ă (ĕ) сасăпа пĕтекен япала ячĕсене камăнлăх форминче тата камăнлăхпа пару падежĕнче çырасси

<table>
<tr><th colspan="6">Ă (ĕ) сасăпа пĕтекен япала ячĕ</th></tr>
<tr><td colspan="4">икĕ сыпăклă</td><td colspan="2" rowspan="2">виçĕ сыпăклă</td></tr>
<tr><td colspan="2">ă (ĕ) сасă умĕн пĕр хупă сасă</td><td colspan="2">ă (ĕ) сасă умĕн икĕ хупă сасă</td></tr>
<tr><td rowspan="5">пу-лă</td><td>пуллăм</td><td rowspan="3">пĕр-чĕ</td><td>пĕрчĕм</td><td rowspan="5">ю-рă-çă</td><td>юрăçăм</td></tr>
<tr><td>пуллу</td><td>пĕрчӳ</td><td>юрăçу</td></tr>
<tr><td>пулли</td><td>пĕрчи</td><td>юрăçи</td></tr>
<tr><td>пуллăн</td><td rowspan="2">вăр-çă</td><td>вăрçăн</td><td>юрăçăн</td></tr>
<tr><td>пулла</td><td>вăрçа</td><td>юрăça</td></tr>
</table>

У (ÿ) **сасăпа пĕтекен япала ячĕсене камăнлăх форминче тата камăнлăхпа пару падежĕнче çырасси**

У (ÿ) **сасăпа пĕтекен япала ячĕ**			
чăваш сăмахĕ		вырăс сăмахĕ	
çыру	*çырăвăм*	***кенгуру***	*кенгурун*
	çырăву		*кенгуруна*
	çырăвĕ		*кенгурупа*
	çырăвăн	***Баку***	*Бакун*
	çырăва		*Бакуна*

Пайăр ятри пур сăмаха та пысăк сас паллинчен пуçласа çырасси

Çын ячĕпе хушаматне, ашшĕ ятне, хушма ятне	*Иван Яковлевич Яковлев*
Чĕр чун ячĕсене	*Кампур*
Мăшăрлатнă ятсемпе хушаматсене	*В.З. Иванов-Паймен*
Транспорт, çар хатĕрĕсен, тĕрлĕ машинăпа приборăн, изделин уйрăм тĕсне е серине пĕлтерекен ячĕсене	*«Аврора» (крейсер)*
Чи аслă организацисемпе учреждениесен ячĕсене	*Аслă Канаш*
Чи пысăк должность е хисеплĕ звани ячĕсене	*Раççей Федерацийĕн Президенчĕ*
Географи объекчĕсен ячĕсене (*хула, ял, океан, шыв* йышши сăмахсемсăр пуçне)	*Çĕмĕрле хули* *Сăр* е *Сăр шывĕ*
Дефиспа çыракан географи ячĕсене	*Шор-Пайраш*
Астрономи ячĕсене (*çăлтăр* йышши сăмахсемсĕр пуçне)	*Алтăр çăлтăр*
Тĕн вĕрентĕвĕнче тата мифологире тĕл пулакан пайăр ятсене	*Иисус Христос*

Малтанхи сăмахне çеç пысăк сас паллинчен пуçласа çырасси

Министерствăсен, наука учрежденийĕсен, вĕренӳ заведенийĕсен, театрсен, музейсен, промышленноçпа суту-илӳ организацийĕсен ячĕсене	*Чĕмпĕр чăваш шкулĕ*
Произведенисен, пичет органĕсен, предприятисен кавычкăна хупнă ячĕсене	*«Кайăк тусĕ» повесть*
Уяв ячĕсене	*Çĕнтерӳ кунĕ*
Историпе геологи тапхăрĕсен е событийĕсен ячĕсене	*Тăван çĕршывăн аслă вăрçи*
Чукун çул станцийĕсен, вокзалсемпе аэропортсен ячĕсене	*Канаш вокзалĕ*
Произведенисен, пичет органĕсен, предприятисен кавычкăна хупнă ячĕсене	*«Симĕс ылтăн» повесть*
Кăкăрлăх паллисен кавычкăна илекен ячĕсене	*«Ленинграда хӳтĕленĕшĕн» медаль*

Сас палли ячĕсенчен пулнă аббревиатурăсене çырасси

Пуçламăш сас паллисене е пуçламăш сасăсене пĕрлештерсе тунă сăмахсене вырăсла çырнă пекех çырмалла	***МГУра вĕренет*** ***ГЭСпа юнашар*** ***вузра вĕренет***

-Лӑ (-лӗ) аффикслӑ паллӑ ячӗсене ҫырасси

Уҫӑ сасӑпа пӗтекен сӑмахран пулнӑ		Хупӑ сасӑпа пӗтекен сӑмахран пулнӑ	
хӗрӳ	*хӗрӳллӗ*	*савӑнӑҫ*	*савӑнӑҫлӑ*
пултару	*пултаруллӑ*	*илем*	*илемлӗ*

- *Лăх (-лĕх), -ла (-ле), -лан (-лен)* аффикслă сăмахсене çырасси

-*Лăх (-лĕх), -ла (-ле), -лан (-лен)* аффикс хушăнакан сăмах	
Л сасăпа вĕçленет	*Л* сасăпа вĕçленмест
несĕл + лĕх	*пултару + лăх*
эмел + ле	*пурнăç + ла*
кахал + лан	*асап + лан*

Шут хисеп ячĕсене çырасси

Япалан шутне палăртнă чух	Ĕç миçе хут пулнине палăртнă чух
Каникулта ***виçĕ*** *кĕнеке вуласа тухрăм*	*Сана* ***виççĕ*** *каларăм ĕнтĕ.*
Эрнере ***çичĕ*** *кун.*	***Çиччĕ*** *виç те* ***пĕрре*** *кас.*

Хисеп ячĕсене цифрăпа çырнă чухнехи уйрăмлăхсем

Араб цифри çумне аффикс хушсан вĕсем хушшине кĕске йĕр лартмалла	Рим цифри хыççăн аффикс хушса çырмаççĕ
Çу уйăхĕн 9-мĕшĕ	*XIX ĕмĕр*
29-мĕш рота	*I том*

Асра тытăр!

Традици тăрăх, çула палăртнă чух çапла çырмалла: ***1941 çулта, 1945 çулхи, 2020 çултан*** **т.ыт.те.**

-Тар (-тер) аффиклă глаголсене çырасси

Пĕр сыпăклă глагол çумне хушăнсан	Темиçе сыпăклă глагол çумне хушăнсан	
	Уçă сасăпа е *р* хупă сасăпа пĕтсен	Ытти сасăпа пĕтсен
т *кил + тер* *çу + çутар*	*тт* *ĕçле + ттер* *шăвар + ттар*	*т* *çитĕн + тер* *килĕш + тер*

-чăр (-чĕр) аффиклă глаголсене çырасси

Уçă сасăпа пĕтекен сăмах çумне хушăнсан	Ялан янăракан хупă сасăпа пĕтекен сăмах çумне хушăнсан	Янăравсăр хупă сасăпа пĕтекен сăмах çумне хушăнсан
чч		***ч***
упра + ччăр ***итле + ччĕр***	***кай + ччăр*** ***çĕнтер + ччĕр***	***тыт + чăр*** ***сик + чĕр***

Татăксене пĕрле, уйрăм е дефиспа çырасси

Пĕрле	Дефиспа	Уйрăм
никам	*çыр-ха*	*шăп паян*
такам	*эсĕ-çке*	*лăп та шай*
темĕн	*тухрĕ-и*	*эпĕ çеç*
	килчĕ-ши	*вăл кăна*
	кайрĕ-шим	*кирек мĕн*
	курчĕ-им	*çав иккен*
	кайрĕ-иç	*килет имĕш*
	аван-мĕн	*кайрĕ эппин*
	куртăн-тăр	*вăл та*
	илтрĕн-тĕр	*эпĕ те*
		ан кай
		каям мар
		килес çук
		пулать вĕт
		çын тăк çын
		хĕр тĕк хĕр

Подлежащипе сказуемăй хушшине тире лартасси

Шухăша уçăмлăрах тăвас тесен тире лартмалла	***Манăн ват асатте – ветеран.***
Шухăш уçăмлăхĕ çителĕклĕ пулсан тире лартмалла мар	***Манăн ват асатте ветеран.***

Союзпа çыхăннă пĕр йышши членсене чарăну паллисемпе уйăрасси

Запятой лартмалла мар	
О *тата* О.	*Сунар станцинче Тараев валли пĕр купа <u>çыру</u> тата <u>хаçат-журнал</u> выртнă.*
О *та (те)* О.	*Ун <u>вăрăм</u> та <u>çăра</u> куç тĕкне пас тытнă.*
О *е* О.	*Ниçта пĕр хут <u>татки</u> е <u>çӳпĕ</u> йăваланса выртмасть.*

Асăрхăр! Сыпăнтаракан *та (те)* союзпа çыхăнакан пĕр йышши сказуемăйсем хушшине ытти сăмахсем кĕртсе лартни вĕсен хушшинчи паузăна вăрăмлатать, çапах та ун пек чух та вĕсене запятойпа уйăрмалла мар.
Каççан тинкерсе пăхнă та ун çине кăвакарса кайнă.

Союзпа çыхăннă пĕр йышши членсене чарăну паллисемпе уйăрасси

Запятой лартмалла	
О, анчах О.	*Асамлă куç çĕре ӳкет, анчах çĕре çитеймест.*
О, çапах О.	*Питĕ васкарăм, çапах ĕлкĕреймерĕм.*
Те О, те О.	*Те савăннипе, те вăтаннипе пачах çухалса кайрăм.*
Е О, е О.	*Е Мускава, е Шупашкара вĕренме кайăп.*
Ни О, ни О.	*Алтатье ни йĕме, ни калаçма пултараймасть.*
Пĕр О, пĕр О.	*Санюкăн пичĕ пĕр хĕрелет, пĕр шуралать.*
Пĕрре О, тепре О.	*Çумăр пĕрре чашлаттарса çăвать, тепре чарăнать.*
О пулсан та, О.	*Палан çиме йӳçĕ пулсан та, усăллă.*
О пулин те, О.	*Уйăх сутатать пулин те, ăшăтмасть.*

Пĕтĕмлетӳ сăмахĕсене чарăну паллипе уйăрасси

Пĕтĕмлетӳ сăмахĕсен вырăнĕ	Схемăсем	Тĕслĕхсем
Пĕр йышши членсем умĕнче	**Ѳ: О, О, О.**	*Этем пурте пĕр: вырăс та, тутар та, чăваш та.*
Пĕр йышши членсем хыçĕнче	**О, О, О – Ѳ.**	*Улмуççисем, чие çырли тĕмĕсем, палан – пурте çеçкере.*
Пĕр йышши членсем умĕн тăнă чух предложени вĕçленмесен	**Ѳ: О, О – ….**	*Ăçта килчĕ унта: пӳрт çумĕнче, йывăç сулхăнĕнче – тĕрлĕ выльăх хутăш выртать.*
Икĕ хутчен – пĕр йышши членсем умĕн те, хыççăн та каласан	**Ѳ: О, О – Ѳ.**	*Эпĕ пурне те хĕрхенетĕп: чечеке те, йывăçа та, курăка та – пурне те, пурне те.*

Кӳртĕм сăмахсене чарăну паллисемпе кăтартасси

Правилăсем	Тĕслĕхсем
Сказуемăй хыççăн унпа юнашар тăракан кӳртĕм сăмахсене запятойпа уйрăмлатмалла мар – ыттисене уйрăмлатмалла.	*Пичче хуларан паян килет иккен. Ахăртнех, манăн йăмăк тухтăр пулать. Пичче килсен, паллах, эп савăнатăп.*
Пĕр-пĕр кĕçĕн членпа çеç çыхăнакан кӳртĕм сăмахсене предложенин ытти пайĕнчен çав кĕçĕн членпа пĕрле уйрăмлатмалла.	*Шухăшланипе пулас, эпĕ часах çывăрса каяймарăм.*

Асра тытăр! *Ак(ă), ав(ă)* татăксем – кӳртĕм сăмахсем мар. Вĕсене чарăну паллисемпе уйрăмлатмаççĕ.

Акă хĕлле çитрĕ те.

Кӳртӗм предложенисене чарӑну паллисемпе уйӑрасси

Правилӑсем	Тӗслӗхсем
Кӳртӗм предложение икӗ енчен те запятой е тире лартса уйрӑмлатаҫҫӗ, е скобкӑна хупаҫҫӗ. Запятойпа е тирепе уса курнӑ чухне кӳртӗм предложение пӗчӗкрен пуҫласа ҫыраҫҫӗ.	*Сасартӑк, тем пулчӗ, автобус чарӑнчӗ.* *Сасартӑк – тем пулчӗ – автобус чарӑнчӗ.* *Сасартӑк (тем пулчӗ?) автобус чарӑнчӗ.*

Тӳрӗ пуплевлӗ предложенисене ҫырасси

„Т!“ – а. „Т?“ – а. „Т“, – а.	А: „Т!“ А: „Т?“ А: „Т“.	А: „Т!“ – а. А: „Т?“ – а. А: „Т“, – а.	„Т, – а, – т!“ „Т, – а, – т?“ „Т, – а, – т“.	„Т! – а. – Т.“ „Т? – а. – Т.“ „Т, – а. – Т.“

Т – тӳрӗ пуплев.
А – автор сӑмахӗ.

Çыхăну паллисĕр хутлă предложенисенче чарăну палли лартасси

Пайсем пĕр вăхăтри, пĕр лару-тăрури ĕçсене пĕлтерсен	,
Пайсен калăпăшĕ пысăк тата ăшĕнче чарăну паллисем пулсан	;
Иккĕмĕш пайĕ пĕрремĕшне мĕн енчен те пулин ăнлантарсан	:
Пĕр ĕç хыççăн тепри хăвăрт е кĕтмен çĕртен пулса иртсен	
Пĕр пайĕ теприне хирĕçлесен	–
Иккĕмĕш пайĕ пĕрремĕшĕн следствине е результатне пĕлтерсен	
Иккĕмĕш пайĕ ыйтуллă пулсан	?

Грамматика йăнăшĕсенчен хăтăласси

Глаголпа çыхăнакан япала ятне кирлĕ падеж формине лартманни

~~илемлĕх мелĕсене усă кур~~ – илемлĕх мелĕсемпе усă кур

~~чăваш чĕлхипе вĕрентет~~ – чăваш чĕлхи вĕрентет

Подлежащипе сказуемăя тĕрĕс çыхăнтарманни

~~икĕ çын ĕçлеççĕ~~ – икĕ çын ĕçлет

Камăнлăх форминче сăмахсене тĕрĕс çыхăнтарманни

~~сирĕн патĕнче~~ – сирĕн патăрта, сирĕн патра

пирĕн патĕнче – пирĕн патăмăрта, питĕн патра

Хисеп формисемпе тĕрĕс усă курманни

~~санăн куçусем~~ – санăн куçу

Падеж форми вырăнне хыç сăмах пĕлтерĕшлĕ япала ячĕпе усă курни

~~Манăн анне çинчен хаçат çинче пичетлесе кăларчĕç.~~

Манăн анне çинчен хаçатра пичетлесе кăларчĕç.

Ыйтуллă предложенисене тĕрĕс йĕркелеменни

~~Хăвăр ялăрти паллă çынсене пĕлетĕн?~~

Хăвăр ялăрти паллă çынсене пĕлетĕн-и?

Пуплев йăнăшĕсенчен хăтăласси

Сăмахпа пĕлтерĕшĕ енчен йăнăш усă курни

~~***Манăн ăраскал – университета вĕренме кĕресси.***~~

Манăн ĕмĕт – университета вĕренме кĕресси.

~~***Манăн аппа хăйĕн ĕçне юратса пурнăçлать.***~~

Манăн аппа хăйĕн ĕçне юратса тăвать.

Вырăс сăмахĕсемпе вырăнсăр усă курни

~~***Вăт илĕпĕр текстри 2-мĕш предложение.***~~

Акă илĕпĕр текстри 2-мĕш предложение.

Диалектизмсемпе вырăнсăр усă курни

~~***Эпир паян шĕкĕнтĕр кăлартăмăр.***~~

Эпир паян кишĕр кăлартăмăр.

Синонимсемпе пĕлсе усă курманни

~~***Эпĕ шултăра ĕмĕтпе пурăнатăп.***~~

Эпĕ пысăк ĕмĕтпе пурăнатăп.

Пĕр сăмахах темиçе хут калани

~~***Уявра конкурсра пулнă ачасем пулчĕç.***~~

Уявра конкурса хутшăннă ачасем пулчĕç.

Тĕрĕс çырма ăнăçу сунатпăр!